

sosedi. Gibala so se na nevarnih konfliktnih fleh. V ugodnih obdobjih in v določenih okoljih so našla širšo oporo. Tako je na primer naš Ivan Hribar v drugem delu svojih spominov pisal o nesmiselnih trditvah, »da imamo Slovenci in Hrvatje ravno toliko zaslug za svoje osvobojenje, kot ga za to osvobojenje imajo naši srbski bratje«. ¹⁵ Poudaril je razliko med Hrvati in Slovenci na eni in Srbi na drugi strani. Srbi »so si bili ohranili svetle svoje tradicije. Njihove narodne pesmi, ki so se pele od vasi do vasi, skrbele so za junaško odgojo naroda in za navdušenje v bojih za krst častni i slobodu zlatnu. To jim je pripomoglo, da so si na začetku prošlega stoletja izbojevali neodvisnost svoje države, da so jo v teku desetletij organizovali in končno, ko je nastopila doba narodnostnega načela, osposobili, da stopi v boj za uveljavljenje tega načela na slovanskem jugu.« ¹⁶ Kakor bi brali Cvijića! Seveda pa taka in podobna soglasja niso bila stalna. Redkejša so postajala. Mnoga stališča srbskih znanstvenikov so se pokazala za zmotna. Cvijićevo malo prej navedeno upanje, da se bo »južno stanovništvo«, makedonsko prebivalstvo izenačilo s šumadinskim, kakor se je šopsko, se ni uresničilo. Tudi nekaterih drugih Cvijićevih ocen in vrednotenj čas ni potrdil.

Tako se ob branju te zanimive knjige ne morem ubraniti misli, kako se ob vseh spremembah vrtijo še danes naše misli okrog istih problemov, ob istih nezaupanjih, nerazumevanjih in neuvidevnostih. Te pripombe niso kritika knjige, ampak razmišljanja ob njej. Knjige, ki vzbujajo razmišljanja, so najboljše — zato moramo biti Ljubinki Trgovčevičevi hvaležni za njeno delo.

Vasilij Melik

Alain Grosrichard, **Struktura Seraja**. Ljubljana, ŠKUC/FF 1985; 228 strani. (Studia Humanitatis)

Konec XVII. stoletja in skozi celotno XVIII. stoletje se je po Evropi sprehajala pošast despotizma. Tako staro plemstvo, ki ga je označevala »čistost krvi«, kot buržoazija, ki se je kitila s perjem razsvetljenstva — eni in drugi — so se vzajemno obtoževali, da so služabniki pošasti, ki jo oboji sovražijo — despotizma. Cilj, ki si ga je zastavil Alain Grosrichard, je bil raziskati to pošast, ki jo je za ljudi XVIII. stoletja predstavljal despotizem.

Na začetku se avtor vrača na tla teoretskega izvora despotizma: k Aristotelovi Politiki, nato pa nadaljuje z refleksijo Bodina in francoskih razsvetljenčev. Že Aristotel je razkril Azijo z njenim specifičnim podnebjem kot kraj despotizma. To Azijo, po mnenju avtorja, je ponovno odkrila Evropa v klasičnem obdobju. Zgodovina izraza in pojma, ki ga pokriva despotizem, pa je neločljiva od zgodovine države, ki jima od XVI. stoletja naprej služi za ponazoritev: turško cesarstvo.

Samostalnik »despotizem« (le despotisme) je vpeljal Montesquieu v svojem delu Duh zakonov (*L'Esprit des lois*) za označevanje posebne oblike vladavine. Turek je nedoločeno grozil od križarskih vojn naprej. V XVI. stoletju je v očeh Evropejcev vzbujal velik strah, celo sovraštvo, a tudi spoštovanje. Od XVII. stoletja dalje pa se stvari začnejo spreminjati. Zunanja grožnja ostaja, a jo ocenjujejo drugače: potovanja na Vzhod so postala pogostejša, bivanja tam daljša ipd. Toda vladavina, ki jo popotniki začnejo odkrivati, je že v zatonu in od znotraj spodkopana. Zato postane turška moč uganka, ne da bi nehala vzbujati strah. V očeh evropskega opazovalca iz druge polovice XVII. stoletja je postalo turško cesarstvo podoba politične izrojenosti. A zagotovilo, ki si ga je Evropa našla v monstroznosti azijskega despotizma, naredi prostor vse večji zaskrbljenosti zaradi narave in prihodnosti monarhije — te politične oblasti, ki naj bi jo prepoznala za svojo lastno. Grožnje izrodka — despotizma, se toliko bolj izkristalizirajo, kolikor bolj je videti, da evropske monarhije — v prvi vrsti francoska, kjer v končni fazi pride do prevrata — težijo k absolutizmu, k centralizaciji, k samovolji. Evropejci, ki se učijo od zunaj razvozlavati zgradbo nemogoče oblasti, naenkrat v njej odkrijejo ključ, ki ponuja najboljšo razlago za njihovo lastno sedanjost. Evropejci so odprli seraj z njegovimi posebnostmi, razgalili so tisto, česar se bojijo, morda pa tudi naskrivaj želijo.

Francijo za časa Ludvika XIV. straši pogled z Vzhoda. »Ta pogled, ki je moj drugi, ve o meni več kot jaz sam. In ko skušam pogledati izza domnevne točke tam v drugem svetu, od koder me gleda, najdem naposled samega sebe, naš svet.« (str. 31). S to subtilno izmenjavo pogledov pa se je najbolje poigral Montesquieu v Perzijskih pismih (*Lettres persanes*). V Montesquieujevem delu, ki zbere razstresena, a v njegovih očeh konvergentna zapažanja cele generacije popotnikov, ki so se vrnili iz Azije, dobi ta neznanska materija, tako pripravna za vsakršne sanjarije, obliko koncepta. Despotizem bo v azijski podobi, ki mu jo nadene, obvezna referenca vse politične filo-

¹⁵ I. Hribar, *Moji spomini II*, Ljubljana 1984, str. 429.

¹⁶ Isto str. 430.

zofije druge polovice XVIII. stoletja, tudi kadar ji bodo ugovarjali. Kar nam koncept despotizma dejansko omogoča misliti, čemur daje obliko, ni toliko realnost politične vladavine kot neizogibni delež imaginarnega, ki se nanj opira vsaka politična oblast. Despotizem je **koncept neke fantazme**. Za Montesquieuja je paradoks despotske vladavine v tem, da se njena narava uresniči, kolikor je njeno načelo izprijeno. Azija je zanj naravno mesto despotizma, ki se tam ohranja, ker je tam takorekoč naturaliziran.

Seraj je jedro vzhodnjaškega despotizma. Ta fantazma čiste oblasti je dala trdnost že Perzijskim pismom. Grosrichard pa si zastavlja novo nalogo — raziskati to fantazmo samo. Želi pokazati strukturo despotske oblasti v njeni čistosti, ne takšno, kakršna je morala biti v realnosti, temveč kot so si jo zamišljali v začetku XVIII. stoletja. Avtor skuša iz poročil popotnikov na Vzhod razbrati, kako deluje ta despotski dispozitiv, ki pripada imaginarnemu, a zato nič manj ne razkriva realnega v oblasti.

Pogled in črka sta dva ključna člena, dva gibalna elementa despotske oblasti na Vzhodu. Despotizem je kraljevina pogleda in znakov. Prav malo je važno, kaj je sama despotova oseba: ubogajo manj njo kot označevalca njene volje. Despot je torej gospodar označevalca in je gospodar skozi označevalec, tako kot skozi pogled.

V despotskem svetu se ponavadi absolutna oblast izvaja prek grafičnega označevalca — pismo z znamenjem Velikega pečata je izjemno cenjeno. Označevalec, materializiran v črki, leti, zadene in ubije in je hkrati sodba, sekira in krvnik. V despotski državi, kjer so vsi enako nični pred Edinim, ki je in ima vse, ni nobene veličine (rojstva, vrline, zasluge), ki bi pritakala osebi in zato so povišanje in padec, celo sama eksistenca in njeno izničenje, vselej učinkovito označevalca. Vsa vrednost — in edina vrednost — individuov je odvisna od zaznamovanja, ki ga na njih opravlja gospodarjev pečat. Despotska oblast se ne deli, temveč prenaša. Vezir deluje »v imenu despota« ali z »njegovim imenom«, saj je sam zveden na okrasek iz črk, vrezanih na pečatu. Prav despotovo ime, ki je despot sam, omogoča njegovi volji, da učinkuje »tako neizbežno kot krogla, ki jo vržeš v drugo kroglo«. Avtor posrečeno uporabi metaforo biljarda, ki kaže na neposrednost prenašanja povelja — na hipen učinek, pa tudi, da spis »v imenu despota« ni sredstvo, da bi nekemu nekaj povedali. Gre le za bliskovito naglico verige despot — vezir — poslednji podložnik, ki povezuje središče cesarstva z njegovim obodom. Despotov prostor je koncentričen in do kraja centraliziran. Vsa bogastva dežele se stekajo v despotsko Mesto, kjer nepovratno izginjajo v njegovem središču. Pogled kot namerni vzrok; ime kot gibalni vzrok: tako se despotska oblast, zvedena na dve najizrazitejši potezi, prikazuje z dveh nasprotnih, celo protislovnih vidikov — za njeno vzpostavitev zadoščajo strasti, kot tudi to, da deluje kot hladna mehanika z natančno učinkovitostjo. Je hkrati preveč človeška in globoko nečloveška. Ali se ohranja le po čudežu? Ne! Prav to paradoksnu protislovje je bistvo in moč despotske oblasti. Despotizem je neke vrste nenavađen oblastni stroj, ki lahko ne le teče, temveč teče večno in neskončno reproducira pogoje svojega lastnega gibanja.

»Despotizem je razpet med hitri ciklus serajskih anekdot, ki pa je brez posledic, in globoko negibnost svoje otrdele strukture, hkrati tostran in onstran polja, ki ga bo Zahod pripoznal za zgodovino. Zgodovino, ki je ne moremo proizvesti, niti si je zamisliti, Vzhod nadomesti z zgodbami, s katerimi se hrani zahodno imaginarno ... despotski Vzhod je doma v metamorfozi — v simulakru in negaciji zgodovine — kjer se pod nehnim spreminjanjem oblik potrjujejeta identiteta in vztrajnost neke strukture, ponavljalna puščoba in strogi avtomatizem nekega stroja.« (str. 91)

Despotova oseba je le referent ali imaginarna opora svojega vsemogočnega imena. Despot je imaginaren lik, toliko bolj bleščeč, zaslepljujoč, kolikor je umišljen. Njegova veličina je le videz veličine, ki jo v celoti ustvarjajo tisti, ki hkrati povepljujejo v njegovem imenu in se pokoravajo temu imenu. Je predmet verovanja in vsi — despot tako kot ostali — morajo vanj verjeti, sicer se sesuje ves oblastni sistem kot hiša iz kart. Učinkovanje simbolnega in fascinacija imaginarnega se vzajemno proizvajata in sta neločljiva. Tako kot par despot in vezir sta par tudi pokoravanje in vera. Despot zablesti v imaginarnem — njegovo ime postane označevalec — gospodar. Pogled, gibalni element v imaginarnem, je povezan z imenom, skratka z izvajanjem oblasti, ki se odigrava v simbolnem. Drug z drugim sta tako zvezana le zato, ker se realno, ki ju podpira, konec koncev zveja na čisto praznino, na luknjo, ki je morda kar definicija despota in njegovo prebivališče.

Za Grosricharda vojska ni neka izvorna sila, iz katere bi izhajala despotska oblast tako kot abstraktna oblika iz konkretne realnosti, in tudi ni realna oblast, ki bi se dodajala imaginarni in simbolni oblasti, da bi ji priskrbela učinkovitost: je prav sama despotska oblast na delu — pokoravanje despotovemu imenu.

Mohamedanska religija se izredno dobro prilega despotski vladavini. Njen nauk je dejansko le eden: pokoravati se črki. Mohamedanski bog in despot imata iste attribute: Bog je **edini**, saj nima družabnika, **edinstven**, saj mu ni enakega, **razločen**, saj

nima nobenega nasprotja, **vsemogočen** tako kot despot. Imaginarna bit despota daje slutiti Božjo bit — Bog je neviden, despot je skrit.

Vzhodnjaški despotizem je bistveno zvezan z določenim tipom razmerja med spoloma, z določeno seksualno ekonomijo, ki izvajanje njegove oblasti zakoreninja v neprehodni naravni nujnosti. Ta ukoreninjenost je radikalnejša od njegovih vojaških virov in celo od njegove zveze z mohamedansko religijo. V tem je morda poslednja razlaga te oblasti vzhodnjaškega despota, ki vzbuja obenem grozo in strastno ljubezen. Brezmejni seksualni užitek despota, do katerega ima izključno pravico, je tudi sredstvo njegove absolutne oblasti in globoka razlaga oblike, ki jo ta oblast privzema. Za Grosricharda se jedro despotske oblasti skriva prav tam, kjer despot izvaja svojo družinsko oblast: na tistem zaprtem kraju, kamor ne sme seči pogled, kraju, zasičenem in strukturiranem s seksualnostjo — v **seraju**.

Vsi potopisi z Vzhoda nam ponujajo stereotipno podobo seraja, ki je nastala v začetku XVII. stoletja. V seraju — mestu oblasti, vztraja in se ponavlja neka druga realnost od tiste, ki jo zaman išče zgodovinar. »Če sežemo onstran okrasnih anekdot, razodeva »poročilo iz Seraja« svojo pripadnost Zahodu, ki tedaj zacenja pretresati načela svojih političnih institucij, smisel vzgoje, vlogo družine, skrivnost razmerja med spoloma — vprašanja, ki bolj, kot se dozdeva, tvorijo bistveno plat zahodne metafizike.« (str. 137)

Seraj — ta baročni zverinjak — je prostorsko nosilec zaporniške in funkcionalne strukture. Red seraja je organiziran glede na despotov užitek (predvsem seksualni), ki se pričinja s skopičnim privilegijem. Despotovo telo mora biti absolutno Drugo in to zagotavlja seraj s svojo strukturo in načinom življenja, saj je nekakšna kompleksna naprava v katero se steka vse, kar naj bi služilo užitku. V seraju ni razlike med Enim (despotom) in mnogimi, temveč med Drugim in enakimi. V seraju vsak individuum pripada določenemu razredu, ki ga opredeljuje specifičen primanjkljaj, ki razodeva neko despotovo lastnost. Slepci, mutci, pritlikavci, klovnji, ženske, evnuhi, otroci itd. — vsi v negativu predstavljajo despotovo razkosano telo in prek njih, prek sestavljanja njihovih primanjkljajev, pomnoženih v številnih primerkih, lahko bije v oči neskončna pozitivnost despotovega bistva.

Vendar se seraj in njegov harem ohranja v realnem le zaradi prisotnosti neke neobhodne osebe, ki je »odrezana« ali »prirešana« in tako lahko sama opravlja reze, bdi nad vsakim pragom in razdeljuje vloge: zaradi evnuha.

V seraju pa lahko tudi vidimo, da vzhodnjaški despotski sistem še zdaleč ne temelji na naravnih določilih, s katerimi so ga povezovali na Zahodu, temveč nasprotno predstavlja korenito denaturacijo, ki se kaže z zunanjimi znaki najbolj grobih in neposrednih naravnih razmerij ravno zato, ker so vse simbolne funkcije, ki so na delu v tem sistemu oblasti in mu omogočajo učinkovitost, na nek način v seraju naturalizirane in subjektivirane v osebah, ki štejejo le, kolikor v negativni obliki izpostavljajo, kaj dela in kaj ima despot.

Kakšen fantazmatski vozle je torej lahko za celo stoletje predstavljal despotski seraj? Čimbolj se podložniki v seraju — srcu despotskega stroja, ki proizvaja tisto kar troši: užitek — mehanično podrejujejo imenu, tem bolj strastno verujejo v Idol. Bolj se bojijo samovolje črke, več ljubezni izkazujejo njenemu domnevemu izvoru — despotu. In obratno. Večno gibanje se ohranja in teče le zaradi posebne strukture seraja in elementi te strukture s svojimi učinki nujno proizvajajo despotske iluzije, osredotočene okoli verovanja v edinega, absolutnega lastnika oblasti — oblasti, ki se tu ne izkazuje več prek svojih metonimičnih ali metaforičnih ekvivalentov, temveč sama osebno: kot falos.

Opisovalci samovolje, osebne in absolutne oblasti despota, naposled vedno pokažejo, da se izdaja za nekaj, kar ni. V seraju se vse dogaja v nasprotju s tem, kar nam hočeta pričarati njegov red in disciplina. Despot je le sredstvo neke falične ženske, svoje matere (Valide), ki bi kot ženska morala biti brez oblasti. V tem univerzumu, prežetem s spolnostjo, tisti, ki na videz **ima** falos, dejansko **je** falos za svojo mater in prav k temu nujno vodi tudi vsa njegova vzgoja. Prav mati je tista, ki varuje pečat, ki triumfira.

Grosrichard skuša v pričujočem delu v zgodovino zakoličiti »koncept neke fantazme«. Despotizem se v delu ponuja predvsem kot negativ Evrope, njeno Drugo. Fantazma, ki jo je avtor zelo detaljno obdelal, nima veliko skupnega z zgodovinsko realnostjo vzhodnih despotij tistega časa. Na to kaže že sama stereotipnost potopisov, kljub temu pa se vse te pripovedi o despotizmu drži oznaka takojšnje prepričljivosti in neposredne sugestivne moči. Avtor je v delu uspešno uporabil takratne potopise, dela nekaterih klasikov politične misli in psihoanalitične prijeme. Knjiga s svojo svežino in pomenljivo aktualnostjo (ki jo lahko iščemo v fantazmatskem univerzumu, ki nas obkroža danes) nedvomno zasluži pozornost slovenskih zgodovinarjev.